

Уступ

Аднойчы ў 60-х гадах адзін вядомы дзеяч Беларускага грамадска-культурнага таварыства на Беласточыне і паважаны педагог у Бельску Падляшкім пазычыў у свайго сябра Міколы Калодкі выдадзеную ў 1942 г. у Берліне кнігу *Гісторыя Беларусі ў картах*, пасля чаго занёс яе ў павятовы камітэт Польскай аб'яднанай рабочай партыі (ПАРП) з даносам на Калодку за захоўванне і распаўсядженне фашысцкай літаратуры. І хаця ў камітэце не змаглі разабрацца са зместам кнігі і ацаніць яе, але на ўсялякі выпадак Калодку выключылі з партыі. У той самы час згаданая кніга захоўвалася ў адкрытым фондзе універсітэцкай бібліятэкі ў Варшаве і была даступная для ўсіх зацікаўленых.

Магчыма, гэты эпізод выкліча іранічную ўсмешку ў грамадзян Беларусі, якія перажылі пасляваенныя наступствы нямецкай акупацыі. «Толькі выключылі з партыі... — сказаў мой менскі калега, — дык гэта ж яшчэ не так страшна, у парыунанні з тым, што ў нас пагражала за такую літаратуру». Многія нават адукаваныя людзі знішчалі, палілі кнігі і часопісы, выдадзеныя ў гады нямецкае акупацыі, а ў архівах і бібліятэках БССР яны захоўваліся ў закрытых фондах і былі даступныя бадай толькі для следчых органаў і выкryвальнікаў «ворагаў народа».

На гэта ўплываў перш за ўсё час выпуску кнігі, а не ейны змест. Таму «пад замок» траплялі кнігі савецкага ці заходнебеларускага выпуску, як Сымон Музыка Якуба Коласа, *Беларускі правапіс і Беларуская граматыка* Браніслава Тарашкевіча і нават выдадзеная за царом-бацюшкам брашурা Арцёма Музыкі *Прыгоды Панаса і Тараса*, якія былі перавыдадзеныя падчас вайны. Кнігі, што выйшлі пад нямецкім кантролем, былі асуджаныя на небыццё. Пра гэта сведчылі манаграфіі Аляксандры Бергман і Арсения Ліса пра Б. Тарашкевіча, у якіх замоўчалася шостае выданне яго *Беларускай граматыкі* (1943 г.).

У такіх умовах доўгі час не магло быць гутаркі пра вывучэнне непадкантрольнай савецкім уладам выдавецкай працу кнігі перыяду II сусветнай вайны. Маўчалі не толькі беларускія савецкія гісторыкі, але і эмігранты, якія ў ваенныя гады бралі ўдзел у выдавецкіх працэсах. Бадай усе яны ўжо адышлі на той свет і толькі нямногія пакінулі для гісторыі годныя ўвагі ўспаміны пра сваю выдавецкую дзейнасць.

Толькі ў 90-я гады ўзніклі ўмовы для навуковага вывучэння і публікацыі гісторыі выдавецкага руху ваенна гасціннага часу, чаму спрыялі крах камуністычнай ідэалогіі, распад СССР і рассакречанне беларускіх бібліятэк і архіваў. У 1996 г. была выдадзена невялікім накладам (300 асобнікаў) салідная манаграфія Сяргея Жумара *Оккупационная периодическая печать на территории Беларуси в годы Великой Отечественной войны*. На шчасце, змест кнігі С. Жумара не адпавядае яе загалоўку, бо аўтар разгледзеў становішча беларус-

кай прэсы таксама ў Літве, Беластоцкай акрузе і ў Нямеччыне, у выніку чаго манаграфія атрымала комплексны харектар.

Затое не шанцевала гісторыі кнігі. Праўда, у 90-я гады былі перавыдзены ў Менску скарочаная кніга Язэпа Найдзюка *Беларусь учора і сяньня*, як на здзек спалучаная з успамінамі яго асабістага ворага Івана Касяка, зборнік вершаў Тодара Лебяды *Песні выгнанья*, Янкі Станкевіча *Маленьki маскоўска-беларускi (крыбiцкi) слоўнiчак фразэолёгiчны; Як правiльна гаварыць i пiсаць па-беларуску i, магчыма, іншыя выданнi ваеннага часу*, аднак комплекснае вывучэнне гэтага пытання ча-кала даследчыка.

Прапанаваная праца з'яўляецца, бадай, першай спробай вывучэння гісторыі беларускай кнігі перыяду Другой сусветнай вайны. У ёй улічаны кнігі, якія з верасня 1939 г. і да канца 1944 г. (у 1945 г. яны ўжо не выдаваліся) выпускаліся пад кантролем нямецкіх уладаў як на акупаваных тэрыторыях (Беларусь, Літва, Латвія, Беластоцкая акруга, Генерал-губернатарства), так і ў самой Нямеччыне ўключна з Пратэктаратам Багемія і Маравія, далучаным да яе на падставе вымушанага нямецка-чэхаславацкага пагаднення.

На гэтых тэрыторыях у той час існавалі разнастайныя ўмовы для выдавецкай дзейнасці: палітыка нямецкіх улад, грамадскі попыт на кнігу, наяўнасць аўтараў і выдаўцоў, іх фінансавыя магчымасці, варункі паліграфіі і распаўсюджвання выданняў. Да таго, гэтая ўмовы з бегам часу змяняліся ў залежнасці ад стану ўзаемадачыненняў Ня-

меччыны і СССР: адныя яны былі ў перыяд нямецка-савецкага супрацоўніцтва (са жніўня 1939 г. да 22 чэрвеня 1941 г.), а іншыя пасля нашэсця Нямеччыны на Савецкі Саюз. Пастаянным фактарам была толькі нямецкая цэнзура, хаця і ў гэтым выпадку былі пэўныя адрозненні. Найбольш жорсткая яна была ў Генеральнай акрузе Беларусь, а адносна лагоднай — у самой Нямеччыне.

Зыходным пунктам даследавання і асноўнай падставай аналізу выдавецкіх працэсau з'яўляецца каталог кніг і брашур. Яго апрацоўка патрабавала шматгадовай карпатлівай працы. Ніводная бібліятэка, як у Беларусі, так і за яе межамі, не імкнулася пасля вайны стварыць па магчымасці поўны фонд выданняў, якія выпускаліся пад кантролем нямецкіх уладаў. Як вынік, у лепшым выпадку, сёння можна адшукать у паасобных бібліятэках ці архівах толькі невялікую колькасць гэтих выданняў. Некаторыя з іх, магчыма, беззвратна страчаныя або захоўваюцца ў прыватных калекцыях.

Пачатак быў зроблены даволі даўно. Пасля смерці варшаўскага кнігалюба Пятра Ластаўкі ў 1968 г. мне паshanцевала купіць усю яго калекцыю — блізу 20 беларускіх кніг, выдадзеных у ваенны час у Берліне, Варшаве і Менску. Пазней, дзякуючы прыхільнасці і даверу іншых аматараў кнігі ў Варшаве, Вільні і на эміграцыі мая прыватная бібліятэка час ад часу папаўнялася новымі набыткамі. Аднак доўгі час яны трактаваліся не больш як бібліографічнай рэдкасцю.

Актывныя пошуки кніг пачаліся толькі ў 90-я г., гэтым разам ужо з акрэсленай мэтай апрацоўкі іх

каталога. Яны праводзіліся ў бібліятэках Менску, Варшавы, Вільні, Рыгі, Прагі і Лондана, а таксама ў Беларускім дзяржаўным архіве (цяпер Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь) і Беларускім дзяржаўным архіве—музеі літаратуры і мастацтва ў Менску. Некаторыя выданні адшуканыя ў прыватных калекцыянеўраў.

Усяго выяўлена 117 кніг і брашур, з якіх каля 80% апісаны ў каталоге на падставе агледзін арыгінала ці яго ксеракопіі. Астатнюю частку складаюць выданні, якіх, пакуль што, не давялося ба-чыць. Яны апісаны на падставе звестак, апублікаваных у прэсе, — «Беларускай Газэце», «Голасе Вёскі», «Раніцы», «Новай Дарозе» і іншых пе-рыёдах.

Кнігі беларускіх аўтараў і выдаўцоў даволі ча-ста апісаліся, рэкламаваліся ці рэцэнзіваліся ў тагачаснай прэсе. З гэтай прычыны прадстаўле-ная ў каталоге іх колькасць, спадзяемся, блізкая да поўнай дакладнасці. Але засталося некалькі пы-тальнікаў. У прыватнасці, не высветленыя біблія-графічныя дэталі баранавіцкага буквара *Зорка* і кнігі прафесара Калынша *Смалакурэнне*. Такса-ма невядома, ці *Арытмэтыка* Зофіі Дабрынскай, якая з лета 1943 г. друкавалася ў Рызе, выйшла да прыходу Чырвонай Арміі ці пасля.

Затое выпуск нямецкіх беларускамоўных вы-данняў адзначаўся ў газетах надзвычай рэдка. Так, нічога не паведамлялася аб пропагандысцкіх бра-шурах, якія выпускала «Вінэта», афіцыйны орган нямецкай пропаганды (гл. каталог, № 105—117). Таму, на нашу думку, колькасць гэтых выданняў магла быць большай, чым паказана ў каталоге.

У каталог не ўключаны перыядычныя выданні: газеты, часопісы, календары, нават калі іх выпуск спыняўся на першым нумары. Таксама не ўключаны геаграфічныя карты, неперыядычныя ўлёткі, плакаты і непагінаваныя ілюстраваныя складанкі. Кніга, выдадзеная двумя алфавітамі (кірыліцай і лацінкай), лічыцца як дзве кнігі. Такіх выданняў было ўсяго два: *Беларускі правапіс* Антона Лёсіка і *Кароткі малітаўнік для беларусаў-каталікоў*.

Пры апісанні кнігі браліся пад увагу наступныя бібліографічныя дэталі: прозвішча ці псеўданім аўтара, поўны загаловак, месца і год выпуску, выдавец, друкарня, аб'ём, фармат, наклад і цана. Таксама пададзеныя месца захавання кнігі, першая прэсавая інфармацыя аб яе выпуску і рэцэнзія. Аднак з увагі на недаступнасць некаторых выданняў і недастатковую інфармацыю, якая падавалася на вокладках кніг і ў газетах, часта было немагчыма падаць усе жаданыя бібліографічныя звесткі.

Сумнай спецыфікай тагачасных беларускіх выданняў была адвольнасць і разнастайнасць алфавітных сістэм, непаслядоўнасць правапісу і тэрміналогіі. Нават у выданнях, здавалася, найбольш кампетэнтнага ў галіне мовазнаўства школьнага інспектарата часам стасавалася «школ», а часам — «школаў». Гэтае пытанне ўзнікла пры апісанні кніг у каталоге, аднак уніфікацыя ўсяго запісу на базе тагачаснага ці сучаснага правапісу выглядала б недарэчна. Па гэтай прычыне прозвішчы аўтараў, загалоўкі кніг і назвы газет падаюцца ў арыгінальнай форме, а іншыя бібліографічныя дэталі — згодна з сучасным правапісам. На жаль,

і гэты спосаб не гарантуе поўнай паслядоўнасці і не робіць добраага ўражання.

Кніга пазделена на некалькі частак. У першым раздзеле пададзены ў храналагічным прадку ініцыятывы і здзяйсненні аўтараў і выдаўцоў на ўсіх падкантрольных нямецкім уладам тэрыторыях.

Гэта нібы гістарычны агляд кнігадрукавання на фоне знешніх і ўласна беларускіх умоў. У гэтым раздзеле, акрамя выданняў, што выйшлі, улічаны творы, якія, паводле прэсавых звестак, паславаенных успамінаў і іншых крыніцаў, былі падрыхтаваны да друку, але ў выніку ваеных аперацый не пабачылі свету.

Увесь другі раздзел займае каталог кніг і брашур. Тэматычная структура выданняў і іншыя аналітычныя высковы разглядаюцца ў наступным раздзеле. Урэшце ў заключэнні прадстаўлены палітычныя аспекты кнігадрукавання і лёсы яго ўдзельнікаў. Кнігу завяршаюць кароткія біяграмы аўтараў, складальнікаў, выдаўцоў і іншых дзеячаў выдавецкага руху, іх здымкі, а таксама ілюстрацыі во кладак найболльш цікавых кніг.

Аўтар лічыць сваім прыемным абавязкам выказаць падзяку Ганне Запартыцы, дырэктару Беларускага дзяржаўнага архіва-музея літаратуры і мастацтва, айцу Аляксандру Надсану, дырэктару Беларускай бібліятэкі імя Ф. Скарыны ў Лондане, Людміле Рабок, загадчыку беларускага аддзела Нацыянальнай бібліятэкі ў Менску, Здэнцы Рахунковай, дырэктару Славянскай бібліятэкі ў Празе, В. Ціхаміравай, галоўнаму бібліёграфу Нацыянальнай бібліятэкі ў Рызе, а таксама Алегу

Гардзіенку, Лене Глагоўскай, Алесю Жынкіну,
Валянціне Панько, Генадзю Сагановічу, Антону
Шукэльцу, Язэпу Янушкевічу за іх канкрэтнуюю
дапамогу ў стварэнні гэтай кнігі.

KAMUNIKAT.org